

<https://doi.org/10.70728/b.series.fil.v08.i08.093>

TURKUM SHE‘RLARNING MAVZUIY TASNIFI

Sayfiddinova Gulnoza Ulug‘bek qizi

ToshDO‘TAU tayanch doktoranti

mehrsabriya@gmail.com

Annotatsiya: Mazkur maqolada milliy uyg‘onish davri Qo‘qon adabiy muhitida XIX asrning ikkinchi yarmi XX asr boshlarida ijod qilgan shoirlar tomonidan maydonga turkum she‘rlar mavzuiy jihatdan tasniflangan. Turkum she‘rlarning mavzuiy tasnifiga doir boshqa tadqiqotlarda berilgan ma‘lumotlar tekshirildi. She‘rlardagi g‘oyaviy xususiyatlari, ijodkorning individual qarashlari o‘rganildi. Turkum she‘rlar milliy uyg‘onish davri adabiyotining muhim jihatlaridan biri ekanligi tahlillar yordamida asoslandi.

Kalit so‘zlar: mavzuiy tasnif, turkum she‘rlar, omil, janr, adabiyot, milliy uyg‘onish, ijtimoiy-siyosiy, hajviy, sayohatnoma

Kirish

Adabiyot –qalb ko‘zgusi. Ijodkor dunyoqarashining, hissiy olamining maydoni desak, yanglishmaymiz. Har bir davr adabiyotining o‘ziga xos tomonlari mavjud. Ayni shu xususiyatlari bilan ular bir-birini takrorlamaydi. XIX asr oxiri XX asr boshlaridagi Qo‘qon adabiy muhitidagi ahvol ham u darajada qoniqarli emas edi. Chor hukumati tomonidan olib borilayotgan siyosiy jarayonlar, madaniy ahvol, iqtisodiy hayotning hamma sohalarini tamoman o‘zgartirib yubordi. Lekin, shunday muhit bo‘lishiga qaramay, adabiyot rivojlanishdan hech qachon to‘xtab qolgani yo‘q. Albatta yurtida sodir bo‘layotgan ijtimoiy-siyosiy voqea-hodisalar davr ijodkorlarini ham befarq qoldirmadi. Ularning ijodi sinchiklab o‘rganilganda, shoirlarning har bir hodisaga individual munosabatlari aks etgan she‘rlarini uchratish mumkin. Natijada esa, bir qancha badiiy xususiyatlarni o‘zida jamlagan, bir mavzudagi turkum she‘rlar yaraldiki, ularni davr nuqtai nazaridan tadqiq etish va to‘liq holda ilmiy muomalaga olib kirish bizning galdagi asosiy vazifalarimizdan biridir.

Asosiy qism

Adabiyotshunoslikda she‘r mavzusi haqida gap ketganda, avvalo shuni ta’kidlash o‘rinli, mavzu shoir tasvirlayotgan hayotiy voqealar, turli hodisalar, ruhiy kechinmalarning ifoda shakli hisoblanadi. Asarda ular badiiy g‘oya, obrazlar tasviri hamda badiiy vositalar orqali ochib beriladi. Xiva va Buxoro adabiy muhitidan farqli o‘laroq she‘riyatdagi yangilanish, mazmun va shaklning novatorligi dastlab Qo‘qon adabiy muhitida namoyon bo‘ladi. An‘anaga muvofiq davom ettirilgan janrlardan tashqari yangi sayohatnoma janrining

paydo bo‘lishi, davr shoirlari tomonidan ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy hayot hodisalari tasvirlangan lirik she’rlar, turkum she’rlarning vujudga kelishi va takomillashishi shular jumlasidan. Bugungi masala turkum she’rlarga qaratilgan. Turkum she’rlar shunday bir poetik shaklki, unda muallif kechinmalari turli mavzularda ochib beriladi. She’riy turkumlar ma’lum mavzularga bag‘ishlangan bo‘lib, ular yaxlitlikni ifodalaydi. Bir qancha ijodkorlarning bir mavzuda yozilgan she’rlarida ham ayni, shu jihatlar namoyon bo‘lishi kerak. Ya’ni mavzu va g‘oya birligi she’rlarni turkumlarga ajratishda muhim xususiyat sanaladi. Xususan G‘.Karimovning XIX asrning ikkinchi yarmi XX asr boshlarigacha bo‘lgan adabiy davrni o‘zida aks ettirgan “O‘zbek adabiyoti tarixi” kitobida demokratik adabiyotda yuzaga kelgan adabiyotning janrlari va ularning badiiy xususiyatlariga qisqacha to‘xtalgan. Xalqqa yaqin bo‘lgan yangi uslubning paydo bo‘lganligi va ana shu yangi uslub fikrning ravshan va aniqligi, tilining sodda ekanligi, she’riyatdagi badiiy tasvir vositalarining o‘ziga xosligi, muhimi hayotiyliigi bilan ajralib turishi xususida fikrlarni bildirib o‘tgan. Qo‘qon adabiy muhiti davri yoritilgan Po‘latjon domla Qayyumiyning “Tazkirayi Qayyumiy” asari ham ijodkorlar haqidagi qimmatli ma’lumotlardan tashqari, bu shoirlarning qaysi janrlarda qalam tebratgani hamda ularning adabiy jarayondagi ahamiyatiga to‘xtalib o‘tadi.

Tahlillar va natijalar

Tadqiqotchilar: D. Abdullayevaning “Usmonxo‘ja Zoriy hayoti va ijodi”[Abdullayeva D. 2003:43] mavzusidagi falsafa doktorlik disseratsiyasida hamda O. Fayzullayevaning “O‘zbek adabiyotida she’riy turkumlilik masalasi”[Fayzullayeva O. 2023:30] nomli ilmiy ishlarida Qo‘qon adabiy muhitida yaratilgan turkum she’rlarning tasnifi haqida ayrim ma’lumotlar uchraydi. Xususan, olima Dildora Abdullayeva milliy uyg‘onish davri Qo‘qon adabiy muhitida yaratilgan turkum she’rlarni tasniflab, ularni to‘qqiz guruhga bo‘ladi. Shu guruhlagan turkumning to‘rttasida Zoriy ham she’r yozganini alohida ta’kidlab o‘tadi. Va bu she’rlar ayrim turkum she’rlarning yozilishi uchun asos vazifasini o‘taganligini ham ilmiy faktlar orqali izohlaydi. Tadqiqotchi O. Fayzullayeva ham D. Abdullayeva tasnifini keltiradi va qo‘shimcha tarzda ularni qisman ta’riflab o‘tadi. Bizning ishimizda esa turkum she’rlarni tasniflashning o‘zigina yetarli bo‘lmay, ularni ilmiy dalillar yordamida aniqlashtirishga va to‘ldirishga harakat qilindi. Zero, dastlab bu poetik turkumlarni quyidagicha tasniflash mumkin:

- 1. Ijtimoiy-siyosiy mavzularni qamrab olgan turkumlar;**
- 2. Ma’rifatparvarlik turkumlari;**
- 3. Ijtimoiy-hajviy yoki yumoristik turkumlar;**
- 4. Alohida turkumlar: sayohatnoma va maktub turkumlari;**

Adabiyotshunoslikda qadimgi davrlardan beri ijtimoiy mavzudagi she’rlar asosiy planda bo‘lgan. Sababi, jamiyat hayoti bilan adabiy muhit bir pozitsiyada takomillashadi. Turkum –bu muallif tushunchasini ifodalashning eng munosib shakli, chunki u rassomning dunyoning turli tomonlaridagi g‘oyalari birligiga asoslangan yaxlit adabiy tizimni yaratishga bo‘lgan ongli istagi natijasida paydo bo‘ladi[BoponCOBA. 2004:47]. Ushbu mulohazaga ko‘ra aytish

mumkinki, turkumlilik shunchaki yuzaga kelmaydi, balki shoirning badiiy g‘oyasini, niyatini ifodalaydigan ko‘zgu sifatida namoyon bo‘ladi. Makon va zamon munosabatlari asosida shakllantirilgan turkum she‘rlar ham mavjudki, ularda janrga ham, lirik she‘rlarning miqdoriga ham chegara qo‘yilmaydi. Ijodkor davr nuqtai nazaridan kelib chiqib, qaysi janrda o‘z g‘oya va maqsadini yetkazib berishni o‘zi tanlaydi. Shuning uchun, turkum she‘rlarning janri turlicha bo‘lishi mumkin. She‘rlarning asosiy qismini g‘azal, masnaviy, murabba, muxammas kabi janrlar tashkil qiladi. Qolaversa, turkumlar tarkibidagi har bitta she‘rning o‘zi bir mustaqil asar namunasidir. Umumiy mazmunga bo‘ysundirilgan she‘riy turkumlar bir sarlavha ostida birlashtirilgan bo‘ladi. Mustaqil poetik obrazga ega bo‘lgan turkum she‘rlarning asosiy belgisi ham ana shular orqali namoyon bo‘ladi.

1. Ijtimoiy-siyosiy mavzuda yozilgan turkum she‘rlarni dastlab quyidagicha guruhlashimiz mumkin:

–*Qo‘qonning so‘nggi xoni Xudoyorxonga atab yozilgan turkum she‘rlar:* Zavqiyning “Ketti, kim qoldi” musaddasi, “Demish xon”, “Aylayin bir qissa”, Usmonxo‘ja Zoriyning “Afsusnomai Xudoyorxon, muxammasi Zoriy” radifli muxammasi, Mulla Siddiq Kotibning “Sobiq Qo‘qon xoni Sayid Muhammad Xudoyor haqida ikkinchi qo‘shiq”, Muhayyirning “Muxammas bar holi Xoni marhum in ast”, Furqatning “Muhammad Xudoyorxon tilidan”(“Qayon qoldi” radifli)sarlavhali muxammaslari, Havoiiy Umidiyning “Maktubchai xon” manzumasi;

–*Xudoyorxon saroyi ta‘rifi keltirilgan turkumlar:* Zoriyning “Tavsifi o‘rdai oliyi Xudoyorxon” deb nomlangan muxammasi, Niyoz Muhammad binni Ashur Muhammad Ho‘qandiyning Xudoyorxon o‘rdasiga bag‘ishlangan qasidasi;

–*Andijon qo‘zg‘oloni(Dukchi eshon voqeasi) bayon etilgan she‘rlar:* Zoriyning “Yigchi eshon haqida hajv”, Zavqiyning “Hajvi Yigchi eshon”, Rojiiy Marg‘inoniy “Yikchi eshon haqida hajv”, Umidiy Havaviyning “Yigchi eshon hajvi”, Sidqiy Xondayliqiy, Sulton Ahmad, Abd al-G‘afur Muhibb, Mavlaviy Yo‘ldoshlarning ham shu mavzudagi she‘rlari, Toshxodja Asiri Xo‘jandiyning “Dar mazammati eshon Dukchi”;

–*Andijon zilzilasi mavzusidagi turkumlar:* Zoriy “Voqelai Andijon” muxammasi, Muqimiyning “Tarixi zilzilai az mavlono Muqimiy Ho‘qandiy”, Muhyining “Andijona” radifli muxammasi, Nasimiyning “Bechora andijonlik” radifli g‘azali, Pisandiyning “Tarixi zilzilai shahri Andijon” she‘ri, Haziniyning “Gunohimni Xudoyo” musaddasi. Bundan tashqari shu voqeaga bag‘ishlab, Ibrat, Kamiy, Hamza, Saidabdulmajid Shavqiy, Fayoz, Xatmiy, Dabiriy, Shohiy, Mirsolih Mirzohidboy o‘g‘li, qozi Rahimxo‘ja eshon, Olim Nuriylar bu falokatdan chuqur zarar ko‘rgan oddiy xalq ahvoliga achinib, o‘zbek va tojik tillarida muxammas, g‘azal, manzuma, ta‘rixlar yaratdilar[Mo‘minov, 1969: 233].

–*Naychi Ismoil ota yoki xonanda Makaylik ta‘rifi keltirilgan turkumlar:* Muqimiyning “Ko‘samén”, “Hayron ko‘samén”, “Devonamen”, “Parishon ko‘samén” kabi she‘rlari, Zavqiy, Furqat she‘rlari.

Ijtimoiy hayot voqealari shunday she‘rlar orqali xalqqa yetkazildi. Bu turkum she‘rlarning alohida muhim xususiyatlaridan biri shuki, she‘rlarning sodda va ravon tilda

ekanligi. Bunday she‘riy turkumlardan yana biri bu – “*Naylayin*” radifli musaddas shaklidagi she‘rlar bo‘lib, Usmonxo‘ja Zoriy va Nodim Namongoniy qalamiga mansub bu she‘rlar bir xil janr, uslub, vazn va bir qofiya, radifda ekanligi ularni bir turkumga birlashtiruvchi asosiy xususiyatlaridir. Bu esa, she‘riy turkumlar turli janrlarda yozilishi bilan bir qatorda, har jihatdan bir xil(janr, uslub, vazn, qofiya, radif) yozilishi ham mumkin degan xulosaga kelishimizga asos bo‘ladi.

2. Ilm-ma‘rifatning rivojlanishi, o‘lkaga yangiliklarning kirib kelishi bilan bog‘liq bo‘lgan turkum she‘rlar ham yaratildi:

– *Ma‘rifatparvarlik turkumlari*: Furqatning “Ilm hosiyati”, “Gimnaziya”, “Vistavka xususida”, “Akt majlisi xususida”, “Suvorov” va boshqa asarlari, Nodimning o‘lkaga poyezd kelishi munosabati bilan yozilgan she‘ri, Rojiy va Dilshodi Barnoning ilm egallashga da‘vat etuvchi she‘rlari, Muhsiniyning “Barhayot gulshan” to‘plamidagi ma‘rifatparvarlik ruhida yozilgan bir necha she‘rlari[Muhsiniy. 2008:53, 79, 108, 126, 130].

3. Ijodkorning fikr-mulohazalari aks ettirilgan lirik she‘r yo‘nalishlaridan yana biri hajviy she‘rlardir.

Davr adabiyotida bunday she‘rlarga ehtiyoj katta edi. Jamiyat va kishilar xulqidagi ayrim illatlarni fosh etuvchi asosiy qurol sifatida hajviy she‘rlar maydonga keldi. Shu tariqa hajviy-yumoristik turkum she‘rlar paydo bo‘ldi. Hajviy she‘rlarda tanqid ostiga olingan obyekt ustidan kinoyaviy tarzda masxaralovchi kulgi aks etadi. Yoki uning kirdikorlari ayovsiz fosh etiladi. Ayni shular she‘rning g‘oyasini va badiiy vositasini belgilab beradi. Adabiy muhitda yaratilgan hajviy she‘rlarni quyidagicha tasnifladik:

– *Tovlamachi Viktor va Laxtinlar haqidagi hajviy turkum*: Muqimiyning “Hajvi Viktorboy”, “Hajvi Viktor” muxammaslari, “Voqeari Viktor” masnaviysi, “Dar shikoyati Laxtin” she‘ri, Zoriyning “Laxtin hajvi” muxammasi, Zavqiyning “Voqeari Viktor” she‘ri, Nodimning bir qator she‘rlari, Muhyi, Rojiy, G‘urbat, Pisandiy kabi ijodkorlarning she‘rlari.

– *“Zamona” turkumi*: Muqimiyning “Dar mazammati zamona”, Zavqiyning “Ajab zamona”, “Zamona kimniki”, “Dar mazammati zamona”, “Sig‘mas mani hasratim”, “Bo‘l”, “Quloq soling yoronlar” kabi she‘rlari, Nodimning “Muxammasi Nodim ba ahvoli zamona”, “Dar mazammati zamona”, Muqimiy, Muhyining zamona holi aks etgan she‘rlari.

– *Ot, burqa, pech, pashshalar haqida yumoristik turkumlar*: Muqimiyning “Ot” muxammasi, “Hajvi ot”, “Bu otingiz” g‘azali, “Otim”, “Dar sifati asbi toji tilgofchi”, Zavqiyning “Oting”, “Otim” g‘azal janrida yozilgan she‘rlari, Muqimiyning “Pashshalar”, “Dar mazammati iskab topar”, Zavqiyning “Pashshalar” radifli ikki hajviyasi.

– *“Saylov” nomli hajviy turkum*: Muqimiyning “Saylov” satirik she‘ri, Zavqiyning “Voqeari qozi saylov”, Rojiyning “Saylov” nomli she‘rlari.

– *Amaldor va din peshvolari hajv qilingan she‘rlar*: Muqimiyning “Tanobchilar”, “Maskovchi boy ta‘rifida”, “Voqeari ko‘r Ashurboy hoji”, “Avliyo”, Umidiy Havoiyning “Hajvi Musakal bazzoz”, “Hajvi Obid halifa”, Zavqiyning “G‘udaslik boy”, “Ahli rasta”, “Abdurahmon shayton”, “Talading baring” kabi she‘rlari.

4. Navbatdagi turkum guruhni “Sayohatnoma va maktub turkumlari” deb nomladik.

Bu davrning yangi paydo bo‘lgan janrlaridan biri sayohat janri hisoblanadi. Uning

asoschisi Qo‘qon adabiy muhitining yirik namoyondasi Muqimiydir. U o‘zining 4 qismli sayohatnoma asarini yozdi va bu janr asoschisi sifatida qayd etildi. “Sayohatnoma”ning to‘liq varianti ilk marotaba Professor Q. Pardayevning ilmiy izlanishlari tufayli adabiyotshunoslikka taqdim etildi[Пардаев Қ. 2020:290-300]. Adabiyotshunos asl nusxadan tushirib qoldirilgan baytlarni haqiqiy manbasi asosida tiklashga muvaffaq bo‘ldi. Zavqiyning 1888-yilda yozilgan “Shohimardon xotirasi” nomli sayohatnomasi ham adabiyot ixlosmandlari tomonidan iliq kutib olingan. Muqimiy she‘rining davomchisi sifatida maydonga kelgan bu sayohatnomada shoir asarining ta‘siri sezilib turadi. Ulardagi qofiyalanish tartibining birligi fikrimizning dalilidir. Maktub janrida ham tub burilishlar ro‘y berdi. Janr qaytadan jonlandi va yangi pog‘onaga ko‘tarildi. Milliy uyg‘onish davri vakillarining bir-birlariga yo‘llagan she‘riy maktublari tufayli bu janr o‘zining takomiliga erishdi. Zavqiyning Furqatga maktubi va javob xati, Furqatning “Muqimiyga xat”, “Furqatning Muqimiyga maktubi”, “Sabog‘a xitob”, “Bo‘mbaydan xat”, “Yorkand shahridan Toshboltuga xat” kabi she‘rlari[Furqat, 1975:271] mulohazalarimizni asoslaydi. Akademik G‘afur G‘ulom hamda Ro‘zimuhammad (Muqimiyning o‘z jiyani) hoji xizmatlari tufayli Muqimiyning 18 ta maktubi Qo‘qondagi adabiyot muzeyiga topshirilgan. Sayohatnoma va maktub janrining noyob namunalari nafaqat tarixni jonlantirishda, muallifga oid faktlarni oydinlashtirishda, ayrim zaruriy ma‘lumotlarni aniqlashtirishda ilmiy qimmatga ega. “Turkumlar tarkibidagi she‘rlar mustaqil asarlar ekanligi ulardagi har bir she‘r uchun tanlangan mavzuda, qo‘yilgan sarlavhasida, she‘rning o‘z poetik obrazlari bo‘lishida, mustaqil mazmunida, kechinma tasviri yoki alohida syujet chizig‘iga ega bo‘lishi kabilarda ko‘rinadi.

Darhaqiqat, turkum she‘rlarning asosiy xususiyatlaridan biri ham, aynan ularning bir mazmun atrofida birlashtirilganidadir. Yaxlit mazmunga ega bo‘lgan, yagona lirik qahramon ishtirok etgan turkum she‘rlar yaratish ayni davrda a‘nanaga muvofiq yangilanishlarga to‘la bir shaklda davom ettirildi. Adabiyotshunos olim O. Fayzullayeva olib borgan tadqiqotida ta‘kidlaganidek, turkumlilik ham o‘z taraqqiyot yo‘lini bosib o‘tgan badiiy shakllardan biridir, unda ham asrlar osha davom etib kelayotgan an‘ana kuzatiladi. Turkum she‘rlardagi yakdillik ayni fikrimizning dalilidir.

Xulosa

Turkum she‘rlar yaratish an‘anaga aylandi. Mavzu, g‘oya umumlashgan bunday she‘rlar adabiyotda ham tub burilish yasadi. O‘zbek adabiyotida turkumlilikning ildizlari qadimgi davr adabiyotiga borib taqaladi. Bu haqidagi olimlarning ilmiy mulohazalari asosli. Masalan, toshbitiklardagi izchillik va tadrijiylik, keyinchalik yaratilgan asarlarga ham ko‘chgani fikrimizni dalillaydi. Mahmud Qoshg‘ariyning “Devoni lug‘otit turk” asari tarkibidagi ikkiliklar va to‘rtliklar bir mavzuda ekanligi ham turkumlilikni qadimgi va o‘rta asrlarga borib taqalishini isbotlaydi. Aytish mumkinki, XIX asr oxiri XX asr boshlaridagi adabiy davrga kelib, Qo‘qonning ijtimoiy-siyosiy hayoti aks etgan she‘riy turkumlar asosiy planga chiqdi. Sababi, xalq boshiga tushgan musibatlar, talofatlar, madaniy hayotning qoloqligi, iqtisodiy o‘zgarishlar, har xil voqealar ta‘sirida qolayotgan oddiy xalqning dardi shoirlar

asarlari ko‘chdi. Masalan, biz yuqorida ta’kidlagan, Andijon qo‘zg‘oloni(xalq orasida Dukchi eshon qo‘zg‘oloni bilan mashhur bo‘lgan), Andijon zilzilasi yoki Qo‘qonning so‘nggi hukmdori Xudoyorxonga bag‘ishlab yozilgan she‘rlar nafaqat badiiy, balki tarixiy nuqtai nazardan ham qimmatlidir. Milliy uyg‘onish davri Qo‘qon adabiy muhiti ijodkorlarining asarlari yuzasidan, qolaversa turkum she‘rlar tahlili masalalari borasida olib borilgan va olib borilayotgan tadqiqotlar bu davr adabiyotining ilmiy va amaliy ahamiyatini ko‘rsatadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. Абдуллаева Д. “Усмонхўжа Зорий ҳаёти ва ижоди” Филол.фан.ном...дисс. –Т., 2003. –Б. 43.
2. Aftandil S.Erkinov “The Andijan uprising of 1898 and its leader Dukchi-Ishandescribed by contemporary poets”. Printed in Japan. –P. 59.
3. Boltaboyev H. Yollangan adabiyot sirlari.O‘zAS.1998. 4-dekabr, 49-son.
4. Fayzullayeva O. “O‘zbek dabiyotida she‘riy turkumlilik masalasi” f.f.d.diss.(DSc) avtoreferati. –Т.,2023. –Б.19, 30
5. Фуркат. Танланган асарлар. –Т.,1975. –Б. 271.
6. Ҳожибоев Т. “XIX аср ўзбек шоири Муҳаммад Умар Умидий” ҳаёти ва ижоди”. Ф.ф.ном.дисс. –Т.,1974. –Б. 95.
7. Каримов Ғ. Муқимий. Асарлар. –Тошкент.,1974. –Б.378-379.
8. Муқимий. Танланган асарлар. 2-жилд. –Т.,1960.
9. Muhsiniy. Barhayot gulshan. –Ғ., 2008. –Б. 53, 79, 108, 126, 130.
10. Мўминов И. Танланган асарлар. 3 жилдлик. –Т.: Фан, 1969. –Б. 233.
11. Пардаев Қ. “Муқимий шеърятининг матн тарихи, таҳрири ва талқини”Филол.фан.док.дисс.–Т.,2020. –Б. 290-300.
12. То‘xtamuradov F. “Muhsiniy adabiy merosi: manbalari, matn tarixi va tahriri”. Fil. fan. f.d. (PhD) diis. –Т., 2023.
13. Воронсова. -Маралина А.А. Проза. Сергей Довлатова: цикл поэзии: диссертация... кандидат наук -М., 2004. –Б.47.
14. Завқий. Танланган асарлар. –Т.,1950.
15. Завқий. Танланган асарлар. –Т.: Ўзадабийнашр,1960.
16. Воронсова. -Маралина А.А. Проза. Сергей Довлатова: цикл поэзии: диссертация... кандидат наук -М., 2004. –Б.47.